

Az eszes és erős akaratú ember nem törődött a gúnyolódással, hanem ment a maga útján kitűzött életcélja, kis vagyona gyarapítása felé.

[...]

Ahogy emlékszem, édesanyánk elmenetele után mintegy három hónap múlva megtörtént szülőink között a kibékülés. Előzményeit nem tudom. Édesanyánk M[aros]v[ásárhely]re érkezve Soós F.-né keresztanyámtól egy délfelé jött haza a házhoz. Mi, Róza testvéremmel úgy el voltunk idegenedve, hogy szinte féltünk tőle, s nem tudtunk örvendeni se hazajöttének. Sírva csókolgt meg minket s gondunkat viselt nagyanyánkat. (*Folytatása következik.*)

Dr. BINDER PÁL

ANDREAS THORWÄCHTER
SZÁSZ EVANGÉLIKUS LELKÉSZ
UNITÁRIUS TÁRGYÚ TANULMÁNYAI

A 16. század derekán kezdődő vallási viták és viszályok elidegenítették egymástól az erdélyi protestáns felekezeteket. A szász források általában negatívan ítélték meg az általuk áriánusnak nevezett unitáriusokat. A Szebenbe, Besztercére vagy más szász városokba kerülő unitáriusokat gyakran üldözték, sok esetben az evangélikus vallásra kényszerítették. Így az evangélikus hatóságok merev magatartása mind jobban elszigetelte nemzettársaiktól a kolozsvári unitárius szászokat, hozzájárulva az utóbbiak disszimilációjához.

A helyzet a 18. században s különösen annak végén jelentkező reformista mozgalmak alatt kezd megváltozni. A Habsburg hatalom katolizáló politikája bizonyos mértékig egyesíti a protestáns felekezeteket szabadságuk védelmére.

A reformista és a jozefinista századvég fia volt a szebeni Andreas Thorwächter kolozsvári evangélikus pap, aki szász kortársai közül legtöbbet tett az unitáriusok német nyelvű népszerűsítéséért. Habár ő sem tudta levetkőzni teljesen vallási és nemzeti előítéleteit, az alább ismertetett tanulmányaiban rokonszenvvel és sok helyen meleg együttérzéssel ír honfitársainak az unitáriusokról. Ezért nem érdektelen, ha az unitárius olvasóközönség közelebbről megismeri életét és működését.

Thorwächter a szebeni evangélikus gimnázium és a marosvásárhelyi református kollégium elvégzése után 1784-ben a jénai egyetemen folytatta tanulmányait. Hazatérése után először szebeni tanár, majd kórházi prédikátor. 1793-ban a 17. században újraalakított kolozsvári evan-

gélikus egyházközség lelkészének hívják meg. Itt öt évig működött s bensőséges kapcsolatba került a kolozsvári unitáriusokkal. 1798. novemberében a Kisküküllő-menti Bolhács, majd 1808-ban a Szeben melletti Nagypold evangélikus egyházközsége hívta meg lelkésznek. Az utóbbi helységben halt meg 1815. április 17-én.

Thorwächter német anyanyelve mellett jól beszélt magyarul, latinul és franciául. Nyelvtudása sokban segítette a történelmi források gyűjtésében és értelmezésében. A román tudományosság neki köszönheti a Sulzer-féle Havasalföld és Moldva történetére vonatkozó kézirat megmentését, melyet később Engel a román fejedelemségekről 1804-ben Halleban kiadott művében sűrűn felhasznált.¹

Thorwächter marosvásárhelyi és kolozsvári kapcsolataival magyarázható, hogy több dolgozata magyar tárgyú. A „Siebenbürgische Provinzialblätter“ szebeni folyóiratban (II, 1807, 152—160) kiegészítő adatokat közöl Fogarasi Pap József (1744—1784)² marosvásárhelyi református főiskolai tanár életrajzához (Nachegetragene Züge zum Leben des Prof. Josef Pap Fogarassi). Az említett szebeni folyóirat következő számában (III, 1808, 165—187) fordításban közli Tompa János tanár egyik beszédét.

Andreas Thorwächter unitárius tárgyú dolgozatai a következők:

I. A hitrokon vagy az úgynevezett erdélyi unitáriusok régi könyvnyomdáiról (1794. augusztus)³.

II. Az erdélyi unitáriusok egyházi és iskolai szervezete (1796 jan.)⁴

III. A régi kolozsvári kollégium 16. századi unitárius rektorainak rövid krónikája (1806. augusztus)⁵.

Az alábbiakban röviden ismertetjük Thorwächter unitárius tárgyú tanulmányait, kiemelve a szerző egyéni megjegyzéseit, illetve forrásait. Az adott esetben értékeljük megállapításait.

I. Az erdélyi unitáriusoknak három nyomdájuk volt: az 1588-ig Gyulafehérváron működő Hofhalter-féle műhely, a Heltai család kolozsvári nyomdája és az 1696—1716 között működő kolozsvári egyházi nyomda.

1. A bécsi Raphael Hofhalter, miután protestáns lett, először Debrecenben működött, majd János Zsigmond hívására 1567-ben Fehérvárra jött. Azonban már 1568-ban meghalt, s felesége nyomtatja ki az akkori hitviták szövegét. Az özvegy később Georg Hermann felesége lett. Dávid Ferenc halála után a jezsuiták élvezvén Báthori Kristóf támogatását, s az itteni unitárius egyházközség és iskola megszűnésével 1588-ban megszerzik a nyomdát is.

2. A kolozsvári nyomda a 16. század közepén létesült, alapítója és vezetője Hofgreff György volt. Az ő nyomdájába társult be 1550-ben Heltai Gáspár, 1559-től pedig véglegesen az ő tulajdonába került.

Heltai szüleiről és szülőhelyéről semmi biztosat sem tudunk, ellenben szász származásához nem fér kétség. Az unitáriusok feljegyzése szerint Nagydisznódon (Heltau) 1490 és 1520 között született. 1544—1555 között Kolozsvár főpapja lett. Heltai életútja, aki 1555-ben Dávid javára lemondott lelkési állásáról, sok szempontból hasonlít Melanchton sorsához. 1568-ban Heltai is szerepet játszott a kolozsvári szász és magyar polgárok egyezségében. Thorwächter szerint egy olyan városban,

mely már unitáriusként gondolkozott, Heltai sem maradhatott evangélikus. 1568 végén unitárius lett és mint prédikátor működött 1574-ben bekövetkezett haláláig.

A Heltai-nyomda 1559—1660 között volt a család tulajdonában. Fia, Heltai Gáspár a nyomdászként alkalmazott Georg Hossgresstől tanulta mesterségét.

Thorwächter, hogy nyomon követhesse a Heltai-nyomda öröklését, felvázolja leszármazottainak életútját:

id. Heltai Gáspár			
ifj. Heltai G. nincs utód.	Barbara *	Középső lány *	Sophia *
	Georg Ottman külföldi német nincs utód.	Thomas Lang később kvári főbíró.	Johann Eppel kvári iskolai lektor. Ők laktak az óvári házban. nincs utód.
		Thomas Lang	
Barbara fiatalon hal meg.		Margaretha *	Catharina *
		Matthias Rau	Johann Linzeg

Ifj. Heltai Gáspár halála után a nyomdát a Lang és Rau utódok örökölték. Mivel Andreas Lang 1644-ben egész családjával református lett, az unitáriusok ezt a nyomdát is elvesztették, ez esetben a kálvinisták javára.

3. A harmadik unitárius nyomda kezdetéről Thorwächter idézi a kolozsvári egyházatyák feljegyzéseit: „1696 d. 6-ta Febr. Hozák meg az Thypographiat az Unitariusoknak az Ország engedelmeiből“. A danckai nyomda megvétele céljából a szentmihályi és szentgericei zsinatok adományokat gyűjtöttek. A nyomda 1696 júniusában működésbe is lépett. Ebből az alkalomból egy nemes asszony 121 vert aranyat adományozott a kolozsvári unitárius egyházközségnek azzal a feltétellel, hogy felét az iskolára, másik felét a nyomdára fordítsák. Érdemes megjegyezni — hívja fel a figyelmet a szerző —, hogy ez az asszony tulajdonképpen hátszegi román nő volt, először abrudbányai nemes Fodor József, majd Sebes Benjámín felesége lett. Második, unitárius férje oldalán írta alá ezt az okmányt az adományról. Ezt a nyomdát az unitáriusok 1716-ban Steinville tábornok erőszakos foglalásai alatt valamennyi kolozsvári templommal és egyházi javakkal együtt elvesztették.

II. Az 1789-es erdélyi népszámlálás szerint az összes 31 921 unitárius magyar nemzetiségű volt. Dávid Ferenc és Heltai Gáspár korában azonban a kolozsvári szászok is unitáriusok lettek, de az idő múlásával fokozatosan elmagyarosodtak. Több kolozsvári magyar családnév az eredeti szász vezetéknev fordításából keletkezett. Pl. Schmidt =

Kovács, Enyeter — Enyedi, Binder — Kádár, Sommerburger — Zsombori, Schässburger — Segesvári, Mühlbacher — Sebesi, Rosenauer — Rozsnyai stb. Csak egy pár lefordíthatatlan családnév (pl. Thelmann, Hermann) maradt német csengésű.

A 18. század végén Erdélyben 110 unitárius anyaegyházközség és 54 filia volt, melyek a következő esperességek szerint csoportosultak:

1. A kolozsvári esperesség 1789-ben 1555 lelket számlált. Ezzel kapcsolatban a szerző részletesen ismerteti és méltatja a kolozsvári unitárius kollégium működését. „Az oktatás minden igaz ismerője joggal mondhatja — írja Thorwächter — hogy ez a gimnázium egyike egész Erdély legjobb tanintézetének, és hogy innen nagyon sok okos és tanult férfiú került ki.⁶ A kollégiumban szigorú fegyelem uralkodik. A gyermekek reggel 6-tól 12-ig az osztályban, majd 1-től este 8 óráig a tanulószobában tanultak. A nagy diákok legjobbjai egyszersmind a kis gyermekek oktatói is. A gazdag és nőtlenül elhalt Suki alapítványa sokat lendített a kollégiumon. Thorwächter idejében a következő tanárok voltak: Pákei József a filozófia, Lázár István a számtan és fizika tanára, egyben rektor és unitárius püspök 1786—1811 között. A vallást a mindenkori városi lelkész, Thorwächter idejében Márkos György tanította. A földrajz, történelem és keleti nyelvek tanára Nagy Zsigmond volt.

2. Az aranyosi esperesség 7 285 unitárius lelket számlált. A tordai szászok Dávid Ferenc idejében szintén unitáriusok lettek s eredetileg az övék volt az akkori plébánia-templom. Az ótordai templom mellett működött a Barabás Dávid vezette jól berendezett kis gimnázium. Torockó mezőváros iskolája is jó hírű volt, rektora a szorgalmával és rendszertetével kitűnő Brassai Sámuel.⁷

3. Kisküküllői esperesség: 2 104 lélek.

4. Marosi esperesség: 3 163 lélek.

5. Kereszturi esperesség: 7 128 lélek.

Az elmúlt évben (1795) Székelykeresztúron egy új iskolát létesítettek, melynek rektora Szabó Sámuel.

6. Udvarhelyi esperesség: 6 264 lélek.

7. Fehérmegyei esperesség: 1 365 lélek.

8. Háromszéki esperesség: 3 057 lélek.

III. Andreas Thorwächter a 16. századi kolozsvári óvári iskoláról írt dolgozatának forrásai Lampe egyháztörténete, Heltai Gáspár krónikája és Márkos György lelkész unitárius egyháztörténeti kéziratoss jegyzetei.

Erdély régi jó iskolái közé tartozott a kolozsvári unitárius kollégium is. Az óvári iskola első rektora Molnár Gergely volt, a szász ifjúság által a 19. század elején is használt legkedveltebb latin nyelvten szerzője, akinek segítsége az akkori lektor, az újegyházi Johann Femmich volt.⁹ Az 1565-ben második rektor Szikszai Fabricius Balázs¹⁰ előszót írt Heltai Gáspár bonfini kiadásához.¹¹ Károlyi Péter, a későbbi váradi lelkész, Molnár halála után 1564—1566-ban volt iskolamester. Mivel teológiai felfogását Dávid Ferenc bírálta, ezért Váradra távozik és az unitárius egyház megalapítójának ellenfele marad. Thorwächter idézve Szent-ábrahám Mihály tanár munkáját¹² azt állítja, hogy 1567-ben megfelelő iskolamester hiányában Basilius István mellett maga Dávid Ferenc szu-

perintendens és kolozsvári főpap vezette az iskolát. 1569-ben a Moldvából menekült Johann Sommer lesz a rektor, akinek baráti viszonya volt Dáviddal és Blandratával. Az öt évig működő németországi származású Sommer teológiai kérdésekben teljes egyetértésre jutott Dávid Ferencsel. A görög származású Palaeologus Jakab után Hunyadi Demeter lett a rektor (1575—1579). Hunyadi már 1560-ban kolozsvári diák, ifjú korától kezdve unitárius. Őt a lengyel Pinczovicz Mátyás (1579—1587), majd Enyedi György követi (1587—1592). Az óvári iskola tizedik rektora Szentmargitai János (1592—1596). Utódát¹³ Szentmártoni Bálintot (1596—1600) 1600 májusában kolozsvári magyar pappá választották. Tordai iskolamester korában tanítótársa a kolozsvári polgár fia Peter Cromer, aki távozása után tordai iskolamester lesz.

Göcsi Pált, akit Cromer naplója „Paulus Göcsi tensoris Claudiopolitani“ — azaz kolozsvári posztónyiró[fi]nak nevez, 1600 májusában választották meg a kolozsvári iskola igazgatójának.

JEGYZETEK

¹ Trausch Joseph: Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denkblätter der Siebenbürger Deutschen. III. Kronstadt, 1871. 398—399.

² Szinyei József: Magyar írók élete és munkái. III. 1894, 601—605.

³ Th(orwächter) A(ndreas): Von den alter Buchdruckereien der Glaubensverwandten, oder sogenannten Unitarian in Siebenbürgen, in: Siebenbürgische Quartalschrift IV. 1795, 264—283.

⁴ Pfarrer Thorwächter: Kirchen und Schul-Etat der Unitarier in Siebenbürgen in Sieb. Quart. V. 1747, 1—24.

⁵ Thorwächter, A.: Kurze Chronik Unitarischer Schulrektoren, am Aetklausenburger Collegium, im XVI. Jahrhundert, in: Siebenbürgische Provinzialblätter, II, 1807, 228—295.

⁶ Jeder wahre Kenner des Schulwesens muss mit Grunde behaupten, dass dieses Gymnasium bis noch ein der vorzüglichsten Lehranstalten des ganzen Landes sey und dass sehr viele geschichte Männer dorthhin gebildet wurden“ i.m. 10—11 l.

⁷ Rektor dieser Schule (Marktfleck Thorozko) ist Herr Samuel Brassai ein, durch Fleiss und Akuratesse verdienter Mann.

⁸ Unter die queren alten Schulanstalten unseres Siebenbürgischen Vaterlandes gehörte von Jeher die Clausenburger Unitarische i.m. 228.

⁹ Molnár Gregorius: er rectorierte in der Aetburger Klosterschule zu Clausenburg, welches Kloster in der Zeitfolge in die Hände der P. P. Franziskaner kam. Die beliebte lateinische Grammatik, deren sich die sächsische Jugend bis auf die heutigen Tage in Ihren Schulen bedient, ist von ihm, und seinem Mitgehilfen, dem damaligen Clausenburger Schullektor Johann Femmich, sein Leschhirder, verfasst. i.m. 228. Lásd még R. M. Ny. 136.

¹⁰ Thorwächternél tévesen Carl Sziksonius.

¹¹ R. M. Ny. 209.

¹² Franciscus Davidis et Stephanus Basilii unitis viribus scholam Claudiopolitanam et in ea omnes disciplinas reformarunt.

¹³ Anno 1596 d. 27 Sept. Tordai Mester Szent Martoni Balint hivattatik ide Kolozsvara Oskola Mesternek.

200 ÉVES A VÁROSFALVI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG TEMPLOMA

A falu régi neve „Wárasfalwa“, vagy „Várasfalva“ volt. Az elnevezés utalhat a templom és torony elhelyezésére egy kiemelkedő dombélen, melyet a temetővel együtt várszerűleg kőfal vesz körül, innen vehette volna a „vár“ elnevezést. Máskülönbén a falu határában vármaradvány található a Pósa pataka folyásánál, az Esztena és Hegyestető találkozásánál. E várról is kaphatta nevét.

Az egyházközség 16. és 17. századi történetéről keveset tudunk. A hagyomány azt tartja, hogy a gyülekezet 1568 után alakult meg. Régi temploma valószínűleg a Nagyhomoród régi folyásánál, a malomárok mellett, Csáka Dénes-féle telek helyén volt, a falu mai kulturotthonával szemben. Erre enged következtetni az is, hogy 1978-ban a vízvezeték építéskor, a nevezett telek nyugati részén masszív épületfundamentumot találtak. Mivel a Nagyhomoród majdnem minden tavasszal kiöntött, az áradás veszélyének kitétt templomot a 17. század első felében lebontották. Az új templom 1650-ben épült fel az „Erős tető“ déli oldalán, a temető déli sarkában. Az első feljegyzést az új templomról 1732. szeptember 2-án tartott Generalis Vizitáció jegyzőkönyvében találjuk, mely szerint „Az városhalvi templom pedig épült A. 1650“.¹ Az 1749. február 20-án felvett vizitációs jegyzőkönyv megállapítja, hogy „A templom kőből való, cserepes. Építettett Anno 1650“.² A templomépítő lelkész nevét nem ismerjük.

A különálló torony 1695-ben épült kőből, zsindeyes fedéllel;³ a harangszéknél tornácos volt. Az építésről a torony falában elhelyezett két kőlapon levő latin felirat számol be. Az egyik felirat magyar fordítása a következő:

„Istennek, az Úr Jézus Atyjának tiszteletére építettett az unitárius egyházközség gondoskodásából, munkájával, verejtékével és költségén, nemes Kénosi Sigmond és Ferencz András kurátorok, s Gedő András, Zsigmond Ferenc és Dóka János építőmesterek vezetése alatt. Legyen a munka, verejték és költség annyira áldást hozó a szent célra, hogy egyebekben is meghozhassa nyereségét. T.Sz. N.“ A másik kőlapon „Csegezi Dániel iskolamester idejében épült fel a torony, mely szép áldozat Istennek. Az Úr 1695. esztendejében június 27. napján.“

1751-ben a templomot és tornyot renoválták Derzsi György lelkész és Máthé Péter gondnok idejében.⁴ 1761—1765-ben a templomot, tornyot és a temetőt kőkerítéssel vették körül Hévízi András lelkész és Gedő János gondnok vezetésével.⁵

A 18. század második felében a templomot, feltehetően a földrengés annyira megrongálta, hogy nem lehetett kijavítani, ezért 133 évi használat után 1783-ban lebontották. II. József 1781-ben kiadott Türelmi